

Araştırma Makalesi

Büyük Selçukludan Osmanlıya İntikal Eden Tasavvuf Geleneği (Gazâlî'den Akşemseddin Hazretleri'ne)

Ahmet Ocak*

(ORCID: 0000-0002-0271-7895)

Makale Gönderim Tarihi

25.03.2024

Makale Kabul Tarihi

03.05.2024

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Ocak, A., "Büyük Selçukludan Osmanlıya İntikal Eden Tasavvuf Geleneği (Gazâlî'den Akşemseddin Hazretleri'ne)", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9/2 (Eylül 2024): 1314-1342.

APA: Ocak, A. (2024). Büyük Selçukludan Osmanlıya İntikal Eden Tasavvuf Geleneği (Gazâlî'den Akşemseddin Hazretleri'ne). *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9 (2), 1314-1342.

Öz

Selçuklular, tarih sahnesine çıktıktan sonra sadece Sünnî İslâm dünyasının siyasî ve askerî lideri olmakla kalmamış; oluşturdukları ilmî ve fikrî yapı ile sonraki dönemler için de belirleyici olmuşlardır. Selçuklular döneminde oluşan tasavvuf anlayışı da bunlardan biridir. Selçuklular açtıkları medreselerle Sünnî İslâm düşüncesinin gelişmesine hizmet ederken, aynı paralelde olan Sünnî tasavvuf anlayışına da desteklemişlerdir. es-Sülemî, Kuşeyrî, Gazâlî es-Sühreverdî gibi dönemin sûfîleri tarafından başlatılan bu anlayış Şîî, Râfîzî ve sapkın görüşlere karşı büyük başarı elde etmiştir.

Selçuklular döneminde başlayan bu düşünce sistemleşerek sonraki dönemlere kadar devam etmiştir. Özellikle İmam Gazâlî, Ahmed Gazâlî ve es-

---

* Prof. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, ocak_a@hotmail.com.

Prof. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Turkey.

Sühreverdî yoluyla devam eden bu anlayış onların halifeleri tarafından devam ettirilerek Safiyyüddîn-i Erdebîlî, Hamîdüddin Aksarâyî ve Hacı Bayrâm-ı Velî yoluyla Akşemseddin Hazretleri'ne kadar ulaşmıştır. Bahsedilen sûfiler bir taraftan içinde buldukları toplumun manevî yönden eğitilmesini sağlarken, diğer taraftan toplum bütünlüğünü korumuşlardır. Toplumda ortak hassasiyetlerin gelişmesini sağlayıp, ayrılıkçı ve yıkıcı fikirlerin yeşermesine izin vermemişlerdir. Bu durum, Selçuklular'dan başlayarak Osmanlılar dönemine kadar gelen Kur'an ve sünnete bağlı tasavvuf anlayışının temel karakteri olarak devam etmiştir.

Selçuklular'la birlikte başlayıp gelişen bu anlayış bir taraftan Sünnî İslâm'ın sapkın fikirlere karşı korunmasını sağlarken, diğer taraftan devletin temel misyonunıyla da paralellik arz ettiği için devleti yıkıcı ve bölücü fikirlere karşı korumada bir kalkan vazifesi görmüştür. Selçuklular'da Gazâlî ile başlayan bu düşünce, Osmanlılar'da Hacı Bayrâm-ı Velî ve Akşemseddin Hazretleri çizgisiyle devam ettirilmiş, böylece Sünnî anlayış doğrultusunda gelişen bu tasavvuf anlayışı aynı zamanda devletin yanında yer alarak onu sapkın fikirlere karşı koruma görevi üstlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Selçuklular, Tasavvuf, Gazâlî, Safiyyüddîn-i Erdebîlî, Akşemseddin.

The Tradition of Tasavvuf Transmitted from the Seljuks to the Ottoman Empire (From al-Ghazâlî to Akşemseddin Hazretleri)

Abstract

The Seljuks did not only become the political and military leaders of the Sunnite Islamic world after their emergence on the stage of history; the scientific and intellectual structure formed during their period was decisive for the following periods. The understanding of Sufism formed during the Seljuk period is one of them. While the Seljuks served the development of Sunnite Islamic thought with the madrasas they opened, they also supported the Sunnite understanding of Sufism in parallel. This understanding, initiated by Sufis of the period such as al-Sulamî, al-Qushayrî, al-Ghazâlî al-Suhrawardî, achieved great success against Shiite, Râfizî and deviant views.

This idea, which started during the Seljuk period, was systematized and continued until later periods. This understanding, which continued especially through Imam al-Ghazâlî, Ahmad al-Ghazâlî and al-Suhrawardî, was continued by their caliphs and reached Akşemseddin Hazretleri through Safiyyüddîn-i Erdebîlî, Hamîddin Aksarâyî and Hacı Bayrâm-ı Velî. While these Sufis provided spiritual education for the society they lived in, they also protected the integrity of the society. They ensured the development of common sensitivities

in society and did not allow separatist and destructive ideas to flourish. This was the basic characteristic of the Sufi understanding of the Qur'an and Sunnah from the Seljuks until the Ottoman period.

This understanding, which began and developed with the Seljuks, on the one hand ensured the protection of Sunnite Islam against deviant ideas, and on the other hand, since it was in line with the basic mission of the state, it served as a shield to protect the state against destructive and separatist ideas. This idea, which started with al-Ghazâlî in the Seljuks, was continued in the Ottomans with the line of Hacı Bayrâm al-Velî and Akşemseddin Hazretleri, and thus this Sufi understanding, which developed in line with the Sunnî understanding, also sided with the state and undertook the task of protecting it against deviant ideas.

Keywords: Seljuks, Sufism, Ghazâlî, Safiyyüddîn-i Erdebîlî, Akşemseddin.

Giriş

1040'da devlet olarak tarih sahnesine çıkan Selçuklular, siyasî bir yapı olarak İslâm dünyasına dâhil olup onun koruyuculuğunu üstlenmekle kalmamış, aynı zamanda ilmî ve fikrî planda İslâm medeniyetinin gelişmesine de hizmet etmişlerdir. İnşa ettikleri meşhur Nizâmîye Medreseleri ile şehirlerin birer ilim havzası haline gelmesini sağlamış, buralardan yetişen âlimler vasıtası ile Kaşgar'dan Endülüs'e kadar İslâm coğrafyasını ilmen ve fikren zenginleştirmişlerdir. Selçuklular döneminde oluşan bu fikrî zenginlik sonraki dönemlerde yeni gelişmelerin kapısını aralamış, Osmanlılarda zirve noktaya ulaşmıştır. Özellikle Sahn-ı Seman ve Süleymaniye Medreseleri Selçuklular dönemi ilmî kurumlarının Osmanlı dönemindeki mükemmel örnekleri olarak tarihe geçmiştir.

Selçuklular, temsilcisi oldukları Sünnî İslâm akidesini korumak için Nizâmîye Medreseleri'ni açarak ilmin hizmetine sunmakla kalmamış, aynı zamanda Kur'an ve sünnet doğrultusunda gelişen ve kötülüklerden arınmış insan modelini yetiştirmek isteyen tasavvuf hareketlerini de desteklemişlerdir. Selçuklular döneminde oluşan bir tarafı ile medreseye ve şer'î ilimlere, diğer tarafı ile dergâha ve manevî ilimlere bağlı âlimlerin oluşturduğu bu anlayış "*Nişabur ekolü*" olarak tarihte önemli bir yere sahip olmuştur. Selçuklular, temsilcisi oldukları Sünnî İslâm'ı sapkın görüşlere karşı korumak için Sünnî İslâm anlayışı

çerçevesinde hareket eden âlimleri ve sûfleri destekleyerek hem koruma rolü üstlenmişler hem de kendi hâkimiyetlerini sağlamlaştırma cihetine gitmişlerdir. Selçuklular döneminde desteklenen ve gelişen Sünnî tasavvuf hareketi, oluşturduğu anlayışı müteselsil olarak sonraki sûfilere aktarmıştır. Bu etkilenmenin ve ana kaynaktan beslenmenin sonucu olarak Osmanlı döneminde oluşan tasavvuf anlayışı ve yetişen sûfler Selçuklular döneminin bir devamı mahiyetinde olmuştur. Bu anlayış, Şeriat ve tarikat yani medrese ve tekke birlikteliğinin bir sonucu olup, sapkın görüşlerden ve inhiraf etmiş anlayışlardan uzak, mutedil bir din ve tasavvuf anlayışı sonucunu doğurmuştur.

Tasavvufun Devreleri ve Ekollerin Oluşması

Önceleri İslâmî literatürde yer almayan Tasavvuf tâbiri menşe olarak Hz. Muhammed (s.a.v.) dönemine dayandırılmıştır. Kur'an'ı Kerim'deki züht ve takvayı teşvik eden ayetler yanında güzel ahlaki, verâyı ve ihsanı öven hadîslerdeki hususlar tasavvuf için bir başlangıç oluşturmuştur.¹ Hz. Ebû Zer el-Gifârî ve Hz. Huzayfa gibi sahâbelerin zühd ve takvaya yönelik davranışları ile sahâbe döneminden itibaren başlayan tasavvuf hareketi zaman içinde değişerek gelişmiştir.²

İslâmî ilimler arasında önemli bir yere sahip olan tasavvuf konusunda değişik âlimlerin farklı tanımlamaları mevcuttur. Bunlardan biri olan Cüneyd-i Bağdâdî tasavvufu; *“Dünya ile ilgili şeylerde azla yetinme, kalbiyle Allah'a dayanma, taat ve ibadete yönelme, dünyevî arzulara karşı sabretme, eline geçebilecek şeylerin yararlısını seçme, mâsivâdan uzaklaşıp Allah'a dönme, Allah'ı içten zikretme, vesveseye karşı ihlâsı gerçekleştirme, şüpheye karşı yakîn elde etme, uzaklaşma ve yabancılaşmadan kurtulup Allah ile huzur bulma”* şeklinde izah etmiştir.³ Bir başka âlim İbn Haldun ise; *“Tasavvuf ilminin İslâm'daki kökü de şudur: devamlı ibadet etmek, her şeyden alakayı keserek Allah'a yönelmek, dünyanın süs ve alâyişinden yüz çevirmek, herkesin itibar*

*Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. ocak_a@ibu.edu.tr

¹ Eşref Ali Tânevî, *Hadislerle Tasavvuf*, (trc. Zaferullah Dâvudî- A. Yıldırım), İstanbul 1995, s. 37 vd; Cavit Sunar, *Tasavvuf Tarihi*, Ankara 1975.

² Louis Massignon, “Tasavvuf”, *İA*, XII/1, s. 27.

³ Reşat Öngören, “Tasavvuf”, *DA*, XC, s. 119 vd.; Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, İstanbul 1995, s. 17 vd.

*ettiği mal, mevki ve zevk (şehvet), gibi maddî menfaatlara sırt döndürmek (zühhd), ibadet etmek için halktan ayrılarak تنها bir yere (halvet) çekilmek*⁴ şeklinde tarif etmiştir.

Tasavvuf, zaman içinde belirli aşamalardan geçerek gelişmiştir. Temel olarak üç ana devre geçiren tasavvufun birinci dönemi “*zühhd devri*” olarak bilinir. Bu dönemde Hasan-ı Basrî (ö.110/728), Mâlik b. Dînâr (ö.131/748) ve Râbia el-Adeviyye (ö.185/801) gibi önde gelen sûfilerin bireysel olarak zühhd hayatı yaşadıkları devirdir.⁵ İkinci devresi ise IX. Asrın başlarından itibaren doğup gelişen “*Tasavvuf*” dönemidir. Bu dönem Bâ Yazıd-ı Bistâmî (ö.234/848) tarafından temsil edilen taşkınlıklar ve şâthiyeler yolu olarak “*sekr tarikati*” ile Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909) tarafından temsil edilen sahve, temkine ve marifete ağırlık veren “*sahv tarikati*” olmak üzere iki ana kol tarafından temsil edilmiştir.⁶ Ferdi zühht hareketinden başlayarak devreler geçiren, her devrede yeni yorumlarla gelişen ve zenginleşen tasavvuf hareketi XII. yüzyıldan itibaren ekolleşmeye başlamış ve tasavvufun alt birimleri olan “*tarikatlara*” oluşmuştur ki, bu da tasavvufun üçüncü devresini meydana getirir. Tanınmış mutasavvıfların etrafında toplanan insanlar onların metotlarını benimseyerek bir yol oluşturmuşlardır. Müritlerin huylarına ve durumlarına göre özel nizamlar koyan bu okullara “*tarikati*” denmiştir.⁷

VIII. asır başlarından itibaren İslâm fetihlerinin Horasan ve Mâverâünnehr bölgelerine doğru yayılmasıyla birlikte bu bölgelerdeki İslâmlaşma hareketi hızlanmış, buna paralel olarak tasavvuf hareketi de gelişmiştir. Sûfilerin büyüklerinden ve zühht dönemi temsilcilerinden olan Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778): “*Horasan’da ezan okumak, Mekke’de ibadete dalmaktan daha üstün ve daha faziletlidir*” demek sureti ile âdeta diğer sûfilere yön göstermişti.⁸ Bu düşünceden hareket eden

⁴ İbn Haldun, *Tasavvufun Mahiyeti (Şifâu’s-Sâil)*, çev. Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul 1977, s. 337 vd.

⁵ Süleyman Uludağ, *İslâm Düşüncesinin Yapısı Selef, Kelâm, Tasavvuf, Felsefe*, İstanbul 1979, s. 125; Cavit Sunar, *Mistizmin Ana Hatları*, Ankara 1966, s. 103.

⁶ C. Sunar, *Tasavvuf Tarihi*, s. 173.

⁷ Süleyman Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri*, İstanbul 1969, s. 109.

⁸ Mustafa Kara, *Din Hayat Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*, İstanbul 1977, s. 57.

sûfiler Horasan ve Mâverâünnehr bölgesinde faaliyet göstererek İslâm'la birlikte sûfliği de yaymışlardır.⁹

Sûfliğin geniş coğrafyalara yayılmasıyla birlikte sûflikte birtakım farklı anlayışlar da ortaya çıkmıştır. Özellikle Hallac'dan (ö. 309/ 922) sonra, bir taraftan dinî emirlere karşı lâkayt kalan ve halkın duygularına itibar etmeyen "*Kerrâmiyye*" ortaya çıkarken; diğer taraftan ihlasının ihlasını göstermesini bile riya kabul eden, halkı değil de Hak'kı düşünerek hareket ettiğini söyleyen ve ibadetleri açığtan yapmayan "*Melâmiyye*" görüşü ortaya çıkmıştır.¹⁰ İslâm'ın ana kaynaklarına göre hatalı kabul edilen bu görüşlere karşı tasavvufun Kur'an ve sünnete aykırı olamayacağını savunan mutasavvıflar harekete geçerek onlara cevap vermişlerdir. Bunlardan biri olan Buhâra'lı âlim Ebû Bekir Kelâbâzî (ö. 380/990) "*Kitâbu't-Ta'arruf li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf*" adlı eserini kaleme alarak tasavvuf ile Sünnî akîde arasındaki uçurumu kapatmayı amaçlamıştır.¹¹ Kelâbâzî'nin yolunu devam ettiren mutasavvıflardan Ebû Nasr es-Serrâc da (ö. 378/ 988) yazdığı "*el-Luma*" adlı eserinde, hata yapan mutasavvıfların usûl ve şeriatî bilmedikleri için bu tür yanlış yollara saptıklarını zikretmiştir.¹²

Tasavvufun şer'i emirlere sıkı sıkıya bağlılık olduğunu kabul eden ve bu konuda diğer anlayışlarla mücadele eden sûfilerin oluşturduğu görüş, metot farklılıklarından dolayı iki ana merkez tarafından temsil edilmeye başlanmıştı. Bu merkezlerden biri İbrahim b. Ethem (ö. 161/778) tarafından temsil edilen "*Belh medresesi*", diğeri de Hâris el-Muhasibî (ö. 243/857) tarafından temsil edilen "*Bağdat medresesi*" olmuştur.¹³ Bu iki medresenin görüşlerindeki temel özellik, Kur'an ve sünnetten sonra muteber sûfilerin görüşlerine yer vermesi, şeriatîsiz tarikatın

⁹ es-Sülemî, Ebû Abdurrahmân Muhammed b. el-Hüseyn, *Tabakâtu's-Sûfiyye*, (tah. Nureddîn Şeribe), Halep 1976, s. 146, 221; İbnü'l-Mulakkin, Sirâcuddîn Ebû Hafs Ömer b. Ali, *Tabakâtu'l-Evliyâ*, (tah. Nureddîn Şeribe), Beyrut 1406/1986, s. 107, 248, 374; F. Attâr, Ferîdudîn Muhammed b. Ebî Bekr İbrahim, *Tezkiretü'l-Evliya*, (trc. Süleyman Uludağ), Bursa 1984, s. 390 vd.

¹⁰ Burada melâmetilikten kasıt birinci dönem melâmetiliktir. Bkz. İbnü'l-Mulakkin, a.g.e., s. 355 vd; es-Sülemî, a.g.e., s. 123,146,192; F.Attâr, a.g.e., s. 412, 436; Abdülbâki Gölpinarlı, *Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar*, Kum 1991, s. 246.

¹¹ A.J.Arberry, "Kelâbâzî", *İA*, VI, s. 538

¹² Bedevî, Abdulmecid Ebu'l-Futûh, *et-Tarihu's-Siyâsî ve'l-Fikrî*, Cidde 1403/1983, s. 63.

¹³ A.J.Arberry, ., s. 147 vd.

olamayacağını kabul etmeleridir.¹⁴ “*Belh medresesi*” olarak temsil edilen tasavvuf hareketi, daha sonra Selçuklular’ın İslâm dünyasında önemli bir yer edinmesi ve Sünnî düşüncüyü yayacak medreseler açmasıyla birlikte, es-Serrâc’ın görüşleriyle beraber Nişabur tarafına kaymış ve Belh’in yerini Nişabur almıştır. Selçuklular dönemine damgasını vuran “*Nişabur medresesi*” ile önemli mutasavvıfların büyük bir bölümü bu medresenin çizgisini devam ettirerek eserler yazmış ve tasavvufu yaymışlardır. es-Serrâc’la başlayan bu düşünce tarzı onun izinden giden es-Sülemî, el-Kuşeyrî, Ebû Ali Fârmedî ve Gazâlî çizgisiyle devam etmiştir.¹⁵

Selçuklular’ın İslâm Dünyasına Dâhil Olması

Tasavvuf alanında bu gelişmeler yaşanırken, XI. asırdan itibaren İslâm dünyasında siyasî ve düşünce alanında bir çöküş yaşanmaktaydı. İslâm dünyası Hicri V. asrın yarısından sonra (Miladi XI. asır) doğuda Sünnî Bağdat ve Kahire merkezli Şiî-Fâtımî halifeliği olarak ikiye bölünmüş durumdaydı. Her iki halifelik de dâhili problemlerden dolayı sınırlarını koruyamaz hale gelmiş, Hristiyan Bizans, Şam ve Cezire bölgelerinde Müslümanlar aleyhine genişlemeye başlamıştı. Doğuda bunlar yaşanırken batıda da Endülüs Emevî Hilafeti sukût etmeye yüz tutmuş, devlet çözülerek “tavâif” ve “fırak” denen küçük devletçikler ortaya çıkmaya başlamıştı.¹⁶ İslâm dünyasını düştüğü bu kötü durumdan kurtaracak bir güce ve iradeye ihtiyaç vardı. Selçuklular’ın ortaya çıkmasıyla birlikte Sünnî İslâm anlayışının temsilcisi Bağdat halifeliği ve onun temsil ettiği anlayış yeni bir koruyucuya kavuşmuş oldu.

Gerçek halifeliğin kendileri tarafından temsil edildiğini iddia eden Mısır’daki Şiî-Fâtımîler, Sünnî düşünce ve Bağdat halifesine karşı bir tehdit unsuru haline gelmişti.¹⁷ Sünnîliğin ve Bağdat halifesinin hâmesi konumunda olan Selçuklular da Şiî-Fâtımî çıkarlarına karşı engel oluşturduğu için doğrudan hedef konumundaydılar.¹⁸ Sünnî dünyaya

¹⁴ A.J.Arberry, a.g.m., s. 155 vd; es-Sülemî, *Tabakâtu’s-Süfiyye*, s. 48 vd.

¹⁵ Abdulmecîd Bedevî, a.g.e., s. 68.

¹⁶ A. Muhtar el-İbâdî, *Fî’t-Tarihî’l-Abbâsî ve’l-Fâtımî*, Beyrut (tsz.).s. 179-180.

¹⁷ Faruk Sümer, *Oğuzlar*, İstanbul 1992, s. 91; W.Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, (trc. F. Köprülü), Ankara 1977, s. 37.

¹⁸ Ahmet Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, İstanbul 2022, s. 171 vd.; Abdullah Ekinci, “Selçukluların İslam Dünyasındaki Heteredoks Hareketlerle (İsma’îlî-Karmatî) Mücadelesi”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 163, (Ağustos 2006), s. 209.

karşı mücadele başlatan Fâtımîler, 970'de "el-Ezher"i, 1005'de "Daru'l-İlm" adlı kurumu açarak Şîliğin hizmetine sunmuşlardı.¹⁹ Bu kurumlardan yetişen Şîî propagandacılar Sünnî İslâm düşüncesini yok etmeyi hedeflemişlerdi. Böylece Sünnî Abbâsî halifesinin ve onların hâmisî Selçuklular'ın gayri meşruluğunu ortaya koymak, insanların zihinleri karıştırılarak Selçuklu idaresine karşı kıskırtmak amaçlanmaktaydı.²⁰ Bu çalışmalarla yetinmeyen Fâtımîler, devreye tehdit, terör ve öldürme yollarını da kullanan "Bâtınîler" gibi yeni bir unsur da sokarak hedeflerine ulaşmaya çalıştılar.²¹

Şîîlerin bu mezhepçi ve şiddet yanlısı çabaları yanında İslâm dışı çizgiye kaymış sûfilik anlayışları da mevcuttu. Şîî kaynaklı fikirlerden etkilenen bazı sûfiler, İslâm'ın bânîni yorumlarına yönelmişler, dinin zâhirî emirlerini kâle almayan, onların geçersizliğini kabul eden noktalara kadar varan yorumlarla insanların zihinlerini karıştırmaya başlamışlardı. Bunların yanında, Hint düşüncesinden etkilenen bazı gruplar da hulûl vb. düşüncelere itibar etmeye başlamıştı.²²

İslâm dünyasını içine düştüğü bu durumdan kurtarmak için siyasî ve askerî olarak mücadele eden Selçuklular, aynı mücadeleyi fikrî alanda da yürütmek gayesiyle Şîî-Fâtımîler'in açmış oldukları medreselere karşılık olarak Sünnî düşüncenin öğretildiği, Şîî, Râfîzî ve sapkın fikirlerin yanlışlarının ortaya konduğu medreseler açma gereği duymuşlardır. Bu maksatla Sultan Alp Arslan döneminde yeryüzünün ilk üniversiteleri olan "Nizâmiye Medreseleri"ni açarak, Sünnî düşüncenin güçlendirilmesi yoluna gidilmiştir.²³ Bahsedilen bu çizgi dışı akımların yanlışlarının ortaya konması ve fikirlerinin çürütülmesi işini dinde

¹⁹ el-Makrîzî, Takîyyüddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed, *Kitâbu'l-Mevâzi ve'l-İtibâr bi Zikri'l-Hitâtî ve'l-Âsâr*, II, Beyrut, (tsz.), s. 273, 342; Bkz. H. İ. Hasan, *Tarihu'd-Devleti'l-Fâtîmiyye*, Kahire, s. 378, 435 vd.; Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, (trc. Salih Şaban), İstanbul 2000, s. 85, K. Vollers, "Ezher" *İA*, IV, s. 433; S. Eyice, "Mescid", *İA* VIII, s. 49.

²⁰ Robert Mantran, *İslâm'ın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar)*, (trc. İ.Kayaoğlu), Ankara 1981, s. 143.

²¹ M.Şemsettin Günaltay, "Anarşist Dervişler Çetesi (Haşşâşin)", *Hurâfetten Hakikate*, (nşr. A.Gökbel), İstanbul 1997, s. 161.

²² M.ez-Zuheylî, *el-İmâmu'l-Cüveynî*, Dimaşk 1412/1992, s. 37.

²³ Ahmet Ocak, *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleri*, İstanbul, 2017, s. S.85 vd.; Ahmet Ocak, "Nizamiye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda Eğitim" *Türkler*, V, Ankara 2002, s. 721 vd.; Nimetullah Akay, "Selçuklu Türklerinin İslam Kültürüne Büyük Katkısı: Nizamiye Medreseleri" *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 136, (Nisan 1998), s. 54 vd.

samimi ve bilgi sahibi âlimler üstlenmiş olmakla beraber, bu faaliyetlerin başarısı için siyâsî irade tarafından da desteklenmesi gerekmektedir. Selçuklular bu âlimleri desteklemek ve onların faaliyetlerini kolaylaştırmak için bir taraftan medreseler açarak, diğer taraftan âlim ve sûfilere destek vererek bu sahadaki mücâdelenin başarıya ulaşmasını temin etmişlerdir. Özellikle Selçuklu sultanlarının âlimlere karşı büyük saygı göstermesi, mutasavvıflara hürmette kusur etmeyerek onları yüceltmesi, bu mücâdeleyi kolaylaştırmıştır.²⁴

Selçuklular Dönemi Mutasavvıflarının Özellikleri

Horasan'ın önemli şehirlerinden olan Nişabur, X. asrın sonlarından itibaren İslâm tasavvuf hareketinin önemli merkezlerinden biri haline gelmişti. es-Serrâc'la başlayan dînin emirlerine bağlı ve tasavvufî görüşlerini bu doğrultuda belirleyen sûfiler hareketinin önemli temsilcileri bu ekolden yetişmişlerdir. Dönemin önemli âlimi ve sûfisi Ebû Abdurrahman es-Sülemî (ö.1021) âlim ve sûfi kimliği ile döneme tesir etmiş, Ebû Bekir el-Beyhakî (ö.1065), İmamu'l-Harameyn el-Cüveynî'nin babası Ebû Abdurrahman el-Cüveynî (ö.1039), Abdülkerim el-Kuşeyrî (ö.1072) ve Ebû Saîd Ebu'l-Hayr (ö.1048) gibi öğrencileri vasıtasıyla kendinden sonraki tasavvuf düşüncesini etkilemiştir.²⁵

Sülemî'den sonra bu sahada en fazla etkili olan kişi Selçuklular döneminin büyük âlimi Kuşeyrî'dir. ²⁶ Kuşeyrî, önce devrin büyük sûfilerinden Ebû Ali ed-Dekkâk'ın (ö.1015), sonra Horasan'ın ünlü şeyhi es-Sülemî'nin yanında tasavvufî terbiyesini tamamlayarak zâhir ve bâtın ilimlerinde erişilmez bir noktaya ulaşmış, *“Şeriat ve hakikat ilimlerini şahsında cem etmiş, bu ilimleri açıklanabilecek en güzel şekilde açıklamıştı.”*²⁷ O, bu hususta hocasının yolunu izleyerek meseleleri

²⁴ Ahmet Ocak, “Selçuklu Dönemi Sûfiyye-Devlet İlişkileri”, *Orta Çağ'da Din ve Devlet Doğu-Batı Ekseninde*, İstanbul 2018, s.73 vd.; Ahmet Ocak, *Tarihî Hakikatler Selçuklular Dönemi*, Konya 2023, s. 159 vd.

²⁵ es-Sülemî, a.g.e., s. IXX- XXVI; Süleyman Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri*, İstanbul 1969, s. 55 vd.

²⁶ Abdülkerim Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1978, s. 135; Abdurrahman Câmî, *Nefahâtu'l-Üns*, (çev. Lâmi'î Çelebi), İstanbul 1993, s. 331 vd; F.Attâr, a.g.e., s.679 vd.

²⁷ İbnu'l-İmâd, Şehâbuddin Ebu'l-Feth el-Hanbelî ed-Dimaşkî, *Şezerâtu'z-Zehab fî Ahbâri men Zeheb, III*, (tah. A. el-Arnaût- M. el-Arnaût), Beyrut 1410/1989, s. 319 vd; es-Semânî, Ebû Sad Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî, *Kitâbu'l-Ensâb, IV*,

Kur'an ve sünnet çerçevesinde yorumlamaya gayret etmiş,²⁸ tasavvuf sahasının klasiklerinden olan “*er-Risâle*” adlı eserini yazarak bu alanın inceliklerini göstermiştir.²⁹

Kuşeyrî'nin ortaya koyduğu fikirleri toplayan “*er-Risâle*” adlı eser özeldir tasavvuf, genelde ise İslâm düşünce tarihinde büyük bir merhale oluşturur. Bu eserle birlikte tasavvufun Ehl-i sünnet akîdesine uygun olduğu ispat edildiği gibi, ona yapılan hücumlara da cevap verilmiştir. Bundan sonra tasavvuf İslâmî muhitlerde meşru kabul edilmeye başlanmış ve her tarafta serbestçe yayılma imkânı bulmuştur.³⁰ Tasavvuf tarihinde önemli bir iş başaran Kuşeyrî, şer'î ilimlere ve tasavvufa vâkıf olmanın cesareti ile şeriatı tasavvufu barıştırmak için tasavvufu şeriate yaklaştırarak bu ilmin ahenkli ve uyumlu bir izahını yapmıştır.³¹

Kuşeyrî'nin temsil ettiği tasavvuf anlayışı onun öğrencilerinden Ebû Ali el-Fârmedî (ö. 477/1084) yoluyla devam etmiştir. el-Fârmedî, Nişabur'a gelerek burada Ebû Saîd Ebu'l-Hayr'ın derslerine katılmış, sonra Kuşeyrî'nin medresesinde üç yıl kadar derslere devam etmiştir. Manevî eğitimini tamamlamak için buradan Tus'a giderek Ebu'l-Kâsım Gürgânî'nin³² (ö.469/1076) terbiyesinde tasavvufun inceliklerini iyice öğrenip, meşâyihin meşhurlarından olmuştur.³³ Ebû Ali Fârmedî, Gazâlî'nin fıkhıta ve tasavvufta üstadı olup, bir noktada Kuşeyrî ile

(tah. A. Ömer el-Bârûdî), Beyrut 1407/1988, s. 503; es-Sarfinî, Takiyyuddîn Ebû İshak İbrahim b. Muhammed, *el-Muntehab min Kitâbî's-Siyâk li Tarihi Neysâbü'r*, (tah. Halid Haydar), Beyrut 1414/1993, s. 365

²⁸ S.Ateş, Sülemî..., s. 221 vd.

²⁹ Kuşeyrî, a.g.e., s. 63; M.Hamiduddin, “İlk Sûfiler: Doktrin”, (trc. Mustafa Armağan), *İslâm Düşünce Tarihi (İDT)*, I, İstanbul 1990, s. 351 vd

³⁰ Ahmet Ateş, “Kuşeyrî”, *İA*, VI, s. 1037.

³¹ Kuşeyrî, a.g.e., s. 17; Süleyman Uludağ, “Kuşeyrî”, *Sahabeden Günümüze Allah Dostları (SGAD)*, VII, İstanbul 1995, s. 18.

³² Hucvirî, Ali b. Osman Cüllâbî, *Keşfu'l-Mahcûb*, (Haz. Süleyman Uludağ), İstanbul 1996, s. 274; A.Câmî, a.g.e., s. 403.

³³ Zehebî, Zehebî, *Siyerü A'lâmî'n-Nübelâ XVIII*, (tah. Şuayb el-Arnaût- M.Nuaym el-Arkasûsî), Beyrut 1416/ 1996, s. s. 565; es-Sarfinî, a.g.e., s. 453; Zehebî, *el-İber fî Haberi men Ğaber*, II, (tah. M.S. Zağlûn), Beyrut 1405/1985, s. 337; el-Yâfiî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Esad, *Mirâtu'l-Cenân ve İbretü'l-Yekzân*, III, Kâhire 1993, s. 122; H.Kâmil Yılmaz, “Ebû Ali Farmadî”, *Sahabeden Günümüze Allah Dostları*, VII, İstanbul 1995, s. 27 vd;

Gazâlî'yi birbirine bağlayan köprü vazifesi görmüştür. Yazılı eser bırakmamış olmasına rağmen Gazâlî'yi yetiştirerek, Sünnî tasavvufun gelişmesine hizmet etmiştir.³⁴ Böylece Sünnî tasavvuf hareketi Serrâc yoluyla devam ederek Gazâlî'ye (ö. 505/1111) kadar gelmiştir.

Sünnî tasavvuf anlayışının Selçuklular devrindeki en önemli temsilcilerinden olan İmam Gazâlî, Nişabur Nizâmiye medresesinde şer'î ilimleri hocası İmâmü'l-Harameyn Cüveynî'den (ö.378/1085) tahsil ederek yetişmişti.³⁵ Cüveynî'den sonra, Nişabur'da Ebû Ali Fârmedî'nin sohbetlerine katılarak ondan tarikat almış, verilen vazifeleri yerine getirerek manevî yolda terakkî sağlamıştı.³⁶ Hocası İmamu'l-Harameyn Cüveynî'nin vefatından sonra, Bağdad Nizâmiye Medresesi'ne müderris olarak atanan Gazâlî, 1091 senesinde İsfahan'dan Bağdad'a gelerek Nizâmiyedeki görevine başlamıştı.³⁷ Nizâmiyede dört sene boyunca ders veren Gazâlî, ilminin ve şöhretinin zirvesinde iken "Anladım ki, büyük mutasavvıfların elde etmek istedikleri gaye öğrenmekle değil; tatmak, yaşamak, hal ve sıfatları değiştirmek suretiyle elde edilir" sonucuna ulaşmış, müderrisliği terk ederek "yeryüzünde nübüvvet ışığından başka aydınlanacak bir nur" olmadığına kanaat getirerek Bağdat'ı terk etmişti.³⁸ Böylece Gazâlî'nin hayatındaki akıl dönemi bitmiş, kalp dönemi başlamış oldu.³⁹ Bundan sonra Gazâlî daha çok bir sûfî olarak kendinden söz ettirecektir.

³⁴ H. K. Yılmaz, a.g.m., s. 30.

³⁵ es-Subkî, Tâcuddîn Ebû Nasr Abdulvahhâb b. Ali b. Abdulkâfi, *Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, V, (tah. A.M.el-Hulv- M.M. et-Tenâhî), Mısır 1964-1976, s.168 vd; İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Umeni ve'l-Mülûk*, XVI, (tah. Muhammed A. el-Atâ- Mustafa A. Atâ), Beyrut 1412/ 1992, s. 18 vd; İbn Hallikan III, s.168 vd; ez-Zehabî, el-İber, II, s. 339.

³⁶ es-Subkî, VI, s. 209; M.S. Şeyh , a.g.m., s. 206; Salih Ahmed eş-Şâmî, *el-İmâmü'l-Gazâlî*, Dimaşk 1413/1993, s. 107 vd.

³⁷ İbn Kesir, İsmail b. Ömer İmâduddîn Ebu'l-Fidâ, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, Kâhire 1413/1992, s.174; İbnu'l-Cevzî, IX, s. 55; İbn Hallikân, IV, s.216-219; es-Subkî, IX, s.198.

³⁸ Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed, *el-Munkizu min-ad-Dalâl*, (trc. H.Güngör), İstanbul 1990, s. 56; eş-Şâmî, a.g.e., s. 104; es-Subkî, VI, s.198; İbn Kadi Şuhbe, Takiyyüddîn Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed ed-Dimaşkî, *Tabakâtu's-Şâfiyye*, I, (tah. Abdulalim Han), Haydarabad 1979, s. 325 vd.; Ebu'l-Hasan en-Nedvî, *İslâm'da Fikir ve Davet Önderleri*, (trc. Yusuf Yılmaz), İstanbul 1987, s. 213.

³⁹ Ali Tantavî, *Ricâlu mine't-Tarih*, Cidde 1411/1990, s. 219.

Abdulkerim Kuşeyrî yazmış olduğu meşhur “*er-Risâle*”si ile tasavvufun Ehl-i sünnet mezhebine uygunluğunu ispata çalışmış, Gazâlî de bu hususu iyice kuvvetlendirmiştir.⁴⁰ Bu haliyle Kuşeyrî, tasavvufla şeriatı barıştırmak için tasavvufu şeriata yaklaştırmış, Gazâlî ise şeriatı tasavvufa yaklaştırmak suretiyle aynı neticeye ulaşmıştır. Bu çalışmalar, tasavvufu Sünnî çevreler gözünde şüpheli ve mahzurlu olmaktan çıkarmış ve yayılmasına imkân sağlamıştır.⁴¹ Gazâlî, “*Sünnî İslâm inancına yeniden hayatîyet kazandırmış, İslâm düşüncesine canlılık vermiştir. Bu hususta onun tasavvufî fikirlerinin çok büyük rolü olmuştur. Tasavvufu, Kur’anı Kerim ve hadîslerin ışığında açıklayarak sadece Allah sevgisine meşruiyet kazandırmakla kalmamış, bütün tasavvufa meşruiyet kazandırarak bu ilmin İslâm ilimleri arasında mütâlaa edilmesine sebep olmuştur.*”⁴² Gazâlî bu haliyle, medreseyi temsil eden şeriatçılarla, tekke mümessili olan tarikatçılar arasındaki anlaşmazlığı ortadan kaldırarak Şeriat-Tarikat (Medrese-Tekke) uzlaşmasını temin etmiştir.⁴³

Ana hatlarını vermeye çalıştığımız “*Nişabur medresesi*”nin görüşleri, Selçuklular’ın resmî devlet kurumları olan Nizâmiye Medreseleri müderrislerince de devam ettirilmiştir. Bunlardan biri, “*Mecdü’-d-Dîn*” lakabıyla tanınan ve Gazâlî’den sonra Bağdat Nizâmiye Medresesinde müderrislik yapan İmam Gazâlî’nin kardeşi Ahmed Gazâlî’dir (ö.1126). Ahmed Gazâlî, bu çalışma açısından kilit öneme sahip bir şahsiyet olup; bir taraftan Selçuklular’ın resmi üniversiteleri olan Nizâmiye Medreseleri’nin şeriata bağlı Sünnî din anlayışını, diğer taraftan şer’i emirler doğrultusunda oluşan tasavvuf anlayışını temsil eder.

Ahmed Gazâlî de kardeşiyle beraber fıkıh ilmi tahsil ettikten sonra sûfiyye yoluna meyletmiştir.⁴⁴ Ahmed Gazâlî’nin tasavvuftaki hocası Ebu

⁴⁰ F. Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara 1976, s.16.

⁴¹ Abdulkerim Kuşeyrî, a.g.e. , s.17; H. G. Yurdaydın, “Türkiye’nin Dini Tarihine Umumi Bir Bakış”, *AÜİFD*, IX, (1961), s.110.

⁴² Mehmet Bayrakdar, *İslâm Felsefesine Giriş*, Ankara 1988, s. 242 vd; Hilmi Ziya Ülken, *İslâm Felsefesi*, Ankara (tsz.), s. 239; H. Altıntaş, a.g.e., s.91; Süleyman Uludağ, “Gazzâlî”, *DİA*, XIII, s. 517.

⁴³ M.Ş. Günaltay, “Selçuklular Horasan’a İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dini Durumu”, *Belleten*, VII/25, (1943), s. 94.

⁴⁴ İbnu’s-Salâh, Takıyyuddîn Ebû Amr Osman b. Abdurrahmân eş-Şehrezûrî, *Tabakâtu’l-Fukahâi’s-Şâfiyye*, I, (tah. Muhyiddîn Ali Necîb), Beyrut 1413/1992, s. 397 vd; İbn Kadi Şuhbe, I, s. 309 vd; K. Ganî, a.g.e., s. 660.

Bekir en-Nessâc'dir (ö.1085).⁴⁵ en-Nessâc, İmam Gazâlî'nin şeyhi Fârmedî'nin yetişmesinde de önemli pay sahibi ve çağında bütün dergah ehlinin yüzünün kendisine döndüğü Ebu'l-Kâsım Gürgânî'nin⁴⁶ müritlerindedir. Dolayısıyla Şeyh Gürgânî iki kardeşin yetişmesinde de önemli etkiye sahiptir. Ahmed Gazâlî, sadece kendi döneminde vaaz ve nasihatleriyle insanları etkilemekle kalmamış, yetiştirdiği talebeleriyle ve düşünceleriyle sonradan gelenleri de etkilemiştir. Bunların en meşhurları Hemedân kadısı Aynu'l-Kudat Hemedânî (ö.1130)⁴⁷ ve geniş coğrafyalara hitap eden tesirleri bakımından Şeyh Ebu'n-Necib es-Sühreverdî'dir (ö.1167).

Selçuklu'dan Osmanlı'ya İntikal Eden Anlayış

Yukarıda önemli temsilcilerini vermeye çalıştığımız tasavvuf anlayışı, tasavvuftaki geleneksel silsile yoluyla devam ederek Osmanlı dönemindeki temsilcilerine ulaşmıştır. Bu silsilede ser halka diyebileceğimiz en önemli şahsiyet Ahmed Gazâlî'dir. Ondan tefeyyüz eden Ebu'n-Necib es-Sühreverdî, bu anlayışı Osmanlıya taşıyan sûflerin yetişmesini temin etmiştir. Kendisi de hocası gibi Bağdat Nizâmiye Medresesi müderrislerinden olan Ebu'n-Necib es-Sühreverdî, Ahmed Gazâlî'nin müritlerinden olup, aynı zamanda devrin diğer büyük sûfî şeyhlerinden olan meşhur filozof Şehâbeddin Sühreverdî'nin (ö.539/1145) de amcasıdır. Ebu'n-Necib es-Sühreverdî, Bağdat'a gelerek Nizâmiye Medresesi'nde fıkıh okumuş, şer'i ilimleri tahsilden sonra Ahmed Gazâlî'nin manevî terbiyesine girerek bu sahada ilerlemişti. Dicle kenarında bir medrese ve ribât yaptırarak ilim öğrenmek isteyenlerin ve sûflerin istifadesine sunmuştu. Bir yönüyle müderris, diğer yönüyle sûfî olan Ebu'n-Necib es-Sühreverdî, Bağdat'ta halka vaazlar verir, meclisleri insanlarla dolup taşardı.⁴⁸

⁴⁵ A. Câmî, a.g.e., s. 408.

⁴⁶ Hucvurî, Ali b. Osman Cüllâbî, *Keşfu'l-Mahcûb*, (haz. Süleyman Uludağ), İstanbul1996, s. 274.

⁴⁷ Zehebî, el-İber, II, s. 426; Süleyman Uludağ, "Aynu'l-Kudat Hemedânî", *SGAD*, VII, İstanbul 1995, s. 46 vd.

⁴⁸ es-Subkî, VII, s.173 vd; İbnü'l-Esîr, İmâduddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Ebî Bekr eş-Şeybânî, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, Beyrut 1402/1982, s.333; İbn Kesîr, XII, s.254; İbn Hallikân, III, s.204 vd; İbn Kadî Şuhbe, II, s. 10 vd; İbnü'l-Mulakkîn, a.g.e., s. 262 vd; İbnü'd-Dimyâtî IXX, s. 209 vd; Ethem Cebecioğlu, "Abdulkahir Ebu'n-Necib Sühreverdî", *Sahabeden Günümüze Allah Dostları*, VII, İstanbul 1995, s. 66 vd.

Ahmed Gazâli'den Ebu'n-Necib es-Sühreverdî'ye intikal eden anlayış onun halifelerinden Sadî-i Şîrâzî (ö.691/1292) tarafından devam ettirilmiştir. Sadî-i Şîrâzî, ilk tahsilini Şîraz'da aldıktan sonra öğrenimini tamamlamak için 620 (1223) yılı civarında Bağdat'a gitti ve Nizâmiye Medresesi'nde ders gördü. Medrese tahsilini tamamladıktan sonra parlak bir zekâ olmasından dolayı mezun olduğu medresede yıllarca muîdlik yaparak Nizâmiye Medresesinin ilminden ve fikriyatından beslendi.⁴⁹ Bağdat'ta tahsilini tamamlayarak 655 (1257) yılında Şîraz'a dönen Sadî-i Şîrâzî, yetiştirdiği talebeleri vasıtası ile sonraki dönemlere etki etti. Sadî-i Şîrâzî'nin halifelerinden birisi de "Zâhidîyye" tarikatının kurucusu olan İbrâhim Zâhidî Gîlânî'dir.

İbrâhim Zâhid, Gîlân (Geylân)'da başladığı öğrenimini Şîraz'da sürdürdükten sonra tasavvufta ilerlemek kastiyla Sadî Şîrâzî'ye intisab etti. Şeyhinin emriyle defalarca halvete girip riyâzetle meşgul oldu ve onun tavsiyesi üzerine Şîraz'dan Gîlân'a giderek Lâhicân nahiyesinde bulunan Seyyid Cemâleddîn-i Tebrîzî'ye intisab etti. İbrâhim Zâhid, memleketinden sonra Şîraz'da da ilim tahsiline devam ettiği için zâhirî ilimlerde büyük bir vukûfiyet elde etmişti. Buna rağmen kimseden yardım kabul etmez, şeyhiyle birlikte tarlada çalışır, ürettiklerini pazara götürüp satar ve elinin emeğiyle geçinirdi.⁵⁰

İbrâhim Zâhid, şeyhinin vefatından sonra Şîraz'a geçti, birkaç defa Doğu Azerbaycan'ı dolaştı. Gazân Han ile görüştüktan sonra dervişleriyle birlikte Erdebil'e giderek Şeyh Râsim Zâviyesi'nde oturdu. Erdebil halkı kendisi için büyük bir zâviye inşa edip çeşitli vakıflar kurdu. Bölgede itibarlı şahsiyetlerden biri olan Seyyid Burhâneddin Muhammed'in önerisiyle irşad faaliyetlerini yürüttü. Şöhreti Şirvan başta olmak üzere Kura, Doğu Azerbaycan ve Horasan'a kadar yayıldı.⁵¹

İbrahim Zâhid'in halifelerinden ve Safeviyye tarikatının pîri olan Safiyyüddîn-i Erdebîlî (ö.735 /1334) onun yolunu devam ettiren önemli bir şahsiyettir. Safiyyüddîn, genç yaşında tasavvuf eğitimi almak için

⁴⁹ Naci Maruf, *Tarihu Ulemâi'l-Mustansiriyye*, II, Kahire (tsz.), s. 420 vd.; Mustafa Çiçekler, "Sa'dî-i Şîrâzî", *DİA*, XXXV, s. 405-407.

⁵⁰ Süleyman Gökbulut, "İbrahim Zâhidî Gîlânî Üzerine Bir İnceleme", *Sûfî Araştırmaları*, 7/13, s.13.

⁵¹ Mustafa Bahadıroğlu, "İbrâhim Zâhidî Gîlânî", *DİA*, XXIX, s. 351-360; S.Gökbulut, a.g.m., s. 54.

arayış içine girmiş, Erdebil’de uzun süre kendi meşrebine uygun bir şeyh bulamayınca Şîraz’a giderek dönemin âlimlerinden Şeyh Zahîrüddin Abdurrahman, Şeyh Sadî-i Şîrâzî gibi şahsiyetlerle görüşmüştü. Henüz aradığını bulamayan Safiyyüddîn, dinî ilimlerde ilerlemek maksadıyla devrin âlimlerinden Mevlânâ Radiyyüddin el-Mâlikî’nin tefsir derslerine katılarak bu alanda kendisini yetiştirip, hocasından icâzet almıştı. Daha sonra manevî alandaki arayışına ulaşmak üzere Emîr Abdullah Farsî’nin tavsiyesi ile Geylân bölgesinde bulunan Şeyh İbrâhim Zâhid-i Geylânî (Gîlânî)’nin yanına giderek ona intisab etmişti.⁵²

Zâhidiyye tarikatının kurucusu sayılan İbrâhim Zâhid-i Geylânî’nin yanında seyrüsülûkünü tamamlayıp icâzet alan Safiyyüddin, şeyhinin kızı Bîbî Fâtîma ile evlendi. İbrâhim Zâhid, onu önce irşad göreviyle Merâga’ya gönderdi, daha sonra Erdebil’de yaptırılan büyük dergâha halife olarak tayin etti. Şeyhinin 700/1301 yılında vefatından sonra Erdebil’deki tekkede faaliyetlerini sürdüren Şeyh Safiyyüddin’in çalışmaları dönemin Hükümdarı Gazân Han ve veziri tarafından da desteklenmiştir.

Faaliyetlerini Erdebil dışında da sürdüren Şeyh Safiyyüddin müritleriyle birlikte Deştikıpçak ve Kırım gibi bölgelere gidip halkı irşada çalıştı. Azerbaycan, Gîlân, Taberistan (Mâzenderan), Horasan, Buhara, Türkmenistan, Türkistan, Karahıtay, Çin Türkistan’ı, Hindistan, Serendib (Seylan), İran, Irak, Suriye, Lübnan, Hicaz, Anadolu ve Rumeli bölgelerinde bulunan birçok şehirden binlerce mürit edindi. Bu bölgelerde Erdebil’deki merkez tekkeye bağlı tekkeler kuruldu.⁵³ Bahsedilen coğrafyalarda kurulan tekkeler yolun devamını sağlamışlardır. Erdebil’e bağlı tekkelerden biri de Hamîdüddin Aksarâyî vasıtasıyla Anadolu’da kurulan tekkedir.

Osmanlı Dönemindeki Temsilciler

Ahmed Gazâlî’den başlayarak devam eden tasavvuf silsilesi Safeviyye yoluyla Şeyh Hamîdüddin Aksarâyî’ye kadar ulaşmıştır. Atalarının Türkistan’dan geldiği rivayet edilen Hamîdüddin Aksarâyî ilk tasavvufî eğitimini babası Şeyh Şemseddin Mûsâ’nın yanında aldıktan sonra Dimaşk’a giderek zâhirî ilimleri öğrendi. Dimaşk’ta iken aradığı iç huzuru

⁵² Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul 1997, s. 415.

⁵³ Reşat Öngören, “Safiyyuddin-i Erdebilî”, *DiA*, XXXV, 476-478.

bir türlü bulamayıp mürşit aramak için yola çıkmış, Tebriz yakınlarındaki Hoy şehrinde yaşayan Safeviyye tarikatının pîri Safiyyüddin Erdebîlî'nin torunu Alâeddin Erdebîlî'nin (ö. 832/1429) yanına giderek ona intisab etmiştir. Şeyhin zikir meclislerine katılıp kısa sürede tasavvuf yolunda büyük ilerlemeler kaydedip, mana âleminde ileri noktalara ulaşmıştı.⁵⁴ Hamîdüddin Aksarâyî, Erdebil Tekkesi'nde seyrüsülûkünü tamamladıktan ve bir süre inzivâ hayatı yaşadıkdan sonra şeyhinin emriyle Anadolu'ya dönüp Bursa'ya yerleşti. Bazı sûfilerin ifadesi ile onunla birlikte "*Diyâr-ı Acem'de emanet olarak bulunan esrâr-ı ilâhiyye onunla diyâr-ı Rûm'a intikal etti.*"⁵⁵ Bursa'ya geldiği ilk yıllarda pek ön plana çıkmadığı ve kendini halktan gizlemeyi tercih ettiği anlaşılmaktadır. Bu şekilde melâmî meşrep bir hayat sürerken maişetini temin için de eşeğiyle ormandan odun getirip bu odunlarla ekmek pişirip, ekmekleri sırtına yüklenerek sokak sokak dolaşarak satmıştır. Bu yüzden kendisine "Etmekçi Koca" veya "Somuncu Baba" lakabı verilmiştir.⁵⁶

Daha sonra Bursa'dan ayrılarak bir müddet Adana'da kalmış, sonra hacca gitmiştir. Hac dönüşü Sîs'e (Kozan) oradan da Aksaray'a geçerek buraya yerleşmiştir. Türk tasavvuf tarihinde Safevî-Erdebîlî geleneğini Anadolu'ya taşıyan bir mutasavvıf olarak önemli bir yere sahip bulunan Somuncu Baba'nın benimsemiş olduğu tasavvuf düşüncesinde melâmetî anlayış ön plana çıkar. Yetiştirdiği müritleri arasında Osmanlıların ilk şeyhülislâmı olan Molla Fenârî (ö.834/1430) ve Hacı Bayrâm-ı Velî (ö.833/1430) onun fikirlerini Anadolu'da devam ettiren en önemli şahsiyetlerdir.⁵⁷ Kendisinden sonra tasavvufî anlamda fikirlerinin Anadolu coğrafyasına yayılmasını sağlayan şahsiyet daha çok halifesi Hacı Bayrâm-ı Velî olmuştur.⁵⁸

Bahsedilen tasavvuf anlayışının takipçisi ve Bayramiyye tarikatının pîri olan Hacı Bayrâm-ı Velî'nin asıl adının Nûman olduğu bilinmektedir. Hacı Bayrâm-ı Velî, XIV. yüzyılın ilk yarısında Orhan Gazi döneminde

⁵⁴ A. Câmî, a.g.e.,s. 684; Mefail Hızlı, Somuncu Baba (815/1412) (Şeyh Ebu Hâmid Hamîdüddin Aksarâyî), *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/2, (1987), s. 265.

⁵⁵ Nihat Azamat, Alâeddin Erdebîlî, *DİA*, XI, s. 279; M. Hızlı, a.g.m., s. 266.

⁵⁶ Ethem Cebecioğlu, *Hacı Bayram Velî*, Ankara 1991, s. 43; Haşim Şahin, "Somuncu Baba", *DİA*, XXXVII, s. 377.

⁵⁷ M. Hızlı, a.g.m., s. 268.

⁵⁸ Haşim Şahin, "Somuncu Baba", *DİA*, XXXVII, s. 377-378.

Ankara’da doğmuş, dönemin anlayışı gereği aklî ve şerî ilimleri tahsil ettikten sonra Ankara’da müderrislik yapmaya başlamıştır. Somuncu Baba, Şeyh Şücâüddin Karamânî’yi Hacı Bayram’ı davet etmek üzere Ankara’ya göndermiş, emri yerine getiren Şeyh Şücâüddin Hacı Bayram’a daveti iletmişti.⁵⁹ Hacı Bayram da “*Davete icâbet lâzımdır*” deyip Şeyh Şücâüddin ile birlikte Somuncu Baba’nın yanına giderek onun irşad halkasına dâhil olmuştu. Müderrislikten ayrılıp tasavvuf yoluna intisab ederek kemalâtın en yüksek derecelerine ulaşmıştı. Böylece Ahmed Gazâlî ve Ebu’n-Necib es-Sühreverdî yoluyla gelen tarikat silsilesi Somuncu Baba yoluyla Hacı Bayrâm-ı Velî’ye kadar ulaşmıştır.⁶⁰

Anadolu’da siyasî otorite boşluğunun yaşandığı ve halkın büyük sıkıntılar içinde bulunduğu Fetret döneminde (1402-1413) Ankara’ya dönen Hacı Bayram, mürşidi Somuncu Baba’nın tavsiyesi üzerine çiftçilikle uğraşmıştır. Bu yıllarda mânevî şahsiyetinin insanları giderek etkilemeye başladığı ve çevresinde bir derviş grubunun oluştuğu anlaşılmaktadır. Somuncu Baba’nın vefatı ve Çelebi Mehmed’in (1413-1421) Osmanlı tahtına geçişinin ardından bu etki daha da genişlemiş, II. Murad (1421-1451) devrinde ise devleti rahatsız edecek kadar büyük boyutlara ulaşmıştır. Yaşadığı çağda Anadolu’daki siyasî çalkantılar yanında dinî, ahlakî ve sosyal bozulmaların artması, Hacı Bayram Velî’yi yeni çareler aramaya yöneltmiştir. Bu maksatla halkın arasına girmek ve tasavvufun birleştirici ve terbiye edici yönüyle toplumdaki bu yozlaşmayı durdurmak, onları ahlakî değerlerle bezeyerek ıslah etmek istemişti.⁶¹ Hacı Bayrâm-ı Velî, yetiştirdiği Akşemseddin, Yazıcıoğlu Muhammed, Yazıcıoğlu Ahmed Bîcan, Molla Zeyrek ve Eşrefoğlu Rumî gibi halifeleri ile II. Murad devri Anadolu sûfliğine damgasını vurmuş bir şahsiyettir.⁶² Büyük kitleleri etkileyen Hacı Bayram Velî, insanları bir taraftan manevî olarak eğitirken, diğer taraftan da yanına aldığı vasıfsız insanları ziraata ve diğer mesleklere yönlendirerek, kendilerine ve sosyal hayata katkıda bulunmalarını sağlamıştır. Onun müritleri arasında; değirmenci, bakırcı, nalbant, duvar ustası, koyun tüccarı, çiftçi,

⁵⁹ Haşim Şahin, “Şücâüddin Velî”, *DİA*, XXXIX, s.247.

⁶⁰ A. Câmî, a.g.e., s. 684; Nihat Azamat, “Hacı Bayrâm-ı Velî”, *DİA*, XIV, s. 442-447.

⁶¹ Hamdi Kıziler, “Osmanlılarda İlk Yerel Manevî Oluşum: Hacı Bayram Velî ve Bayramiyye Ekolünün Anadolu’ya Etkisi”, *OTAM*, 32 (2012), s.70-72.

⁶² Ethem Cebecioğlu, a.g.e, s. 119.

ziraatçı, ayakkabıcı, yüncü, yemenici vs. gibi her türden meslek sahibi insanlar bulunmuştur. Bu yönüyle insanları sadece manevî anlamda kalkındırıp yüceltmemiş, aynı zamanda onları üretime yönlendirerek Anadolu'nun sosyo-ekonomik açıdan kalkınmasını da temin etmiştir.⁶³

Hacı Bayrâm-ı Velî'nin bütün bunların yanında en büyük hizmetlerinden biri de onun Anadolu'da millî birliğin temini için Türkçeye önem vermesidir. Bir müderris olarak Arapça ve Farsa bilmesine rağmen eserlerini Türkçe yazmıştır. Onun yolunu izleyen halifelerinden Ahmed Bîcân "Envâru'l-Âşîkîn"ı, diğer bir halifesi Yazıcıoğlu Muhammed ise "Muhammediyye" adlı eserini Türkçe yazarak millî birliğin tesisine hizmet etmişlerdir. Hacı Bayrâm-ı Velî ve onun yolundan gidenler Türkçeyi korumanın yanında, Selçuklular'dan beri tevarüs ettikleri sahih İslâm inancını yani Sünnîliği korumak için de gayret sarf etmişlerdir. İran'ın etkisiyle Anadolu'nun doğu bölgelerinde yoğun faaliyette bulunan Şîî propagandacıların (dâîler) halka dayatmaya çalıştıkları fikrî saldırı devam etmekteydi. Bu gayretlerin boşa çıkarılması için Sünnî gelenekten gelen ve halk üzerinde manevî gücüyle karizmatik bir etkisi olan Hacı Bayrâm-ı Velî gibi şahsiyetlerin varlığı önemliydi. Hacı Bayrâm-ı Velî, Sünnî bir müderris ve sûfî olarak fikirleri ve yetiştirdiği halifeleriyle Şîîlik faaliyetlerini engellediği gibi, Sünnî düşüncenin Anadolu'da kökleşmesini de sağlamıştır.⁶⁴

Hacı Bayrâm-ı Velî'nin ilimde ve tarikatta en büyük mirasçısı Akşemseddin Hazretleri'dir. Akşemseddin Hazretleri, Meşhur Şeyh Şehâbeddin Sühreverdi'nin (ö. 632/1234) torunlarından Şeyh Hamza'nın oğludur. İlim ve tefekkür tarihimizin önemli simalarından, aynı zamanda İstanbul'un manevi fâtihi olan Akşemseddin Hazretleri, sadece döneminin önde gelen ilim ve maneviyat sahibi şahsiyetlerinden biri olmayıp, aynı zamanda tarihimizde teşekkül eden bir anlayışın da devamı mahiyetindedir.

Asıl adı Şemseddin Muhammed b. Hamza olan ancak Akşemseddin veya kısaca Akşeyh adıyla şöhrat bulan Akşemseddin Hazretleri 792 (1390) yılında Şam'da doğdu. Yedi yaşlarında babasıyla birlikte Anadolu'ya gelerek o zaman Amasya'ya bağlı olan Kavak ilçesine

⁶³ H. Kızıler, a.g.m., s. 77.

⁶⁴ E.Cebecioğlu, a.g.e., s. 11, 172-174.

yerleştiler (799/1396-97). Zamanın ilim anlayışı gereği önce Kur'an'ı ezberleyip, arkasından devrin âlimlerinden şer'i ilimleri tahsil ettikten sonra, bu sahada kendisini yetiştirip Osmancık Medresesi'ne müderris oldu. şer'i ilimlerde belirli bir noktaya ulaşıp, bu ilimleri öğretecek müderrislik noktasına gelmiş olmasına rağmen olanla yetinmeyip daha ötelere ulaşmak için çaba sarf etmiştir. Aradığı, şer'i ilimlerin ötesinde manevî alanda yetişmek ve olgunlaşmak konusudur. Bu maksatla yirmi beş yaşlarında iken kendisine bir mürşit aramak üzere Fars ve Mâverâünnehir'e doğru yola çıkmışsa da bu arzusunu gerçekteştirmeden geri dönmüştü. Önce Haleb'de bulunan Zeynüddin el-Hâfi'ye intisab etmek istemişse de meydana gelen birtakım zuhûratlardan sonra Ankara'ya dönerek Hacı Bayrâm-ı Velî'ye intisab etmişti.⁶⁵

Akşamseddin Hazretleri'nin hakikate ulaşmak maksadıyla gerçekteşirdiği bu yolculuğu, büyük İslâm âlimi İmam Gazâlî'nin izlediği yolun bir benzeridir. İmam Gazâlî, şer'i ilimlerde ilerleyip, dönemin parmakla gösterilen âlimi olmasından sonra, hakikati aramak ve gerçek bilgiye ulaşmak için medreseyi terk ederek tasavvufa yönelmişti. Gazâlî, *"Mutasavvıfların ilmi, netice itibariyle nefse ait geçitleri atlatmaktan, onun kötü ahlâkiyle fena vasıflarından kendilerini uzaklaştırmaktan ibarettir. Bu suretle insan, kalbini Allah'ın gayrı şeylerden boşaltır, onu zikirle bezer"* inancıyla, *"yeryüzünde nübüvvet işğından başka aydınlanacak bir nur olmadığına"* kanaat getirerek, tam manasıyla mutasavvıfların yoluna yönelmişti.⁶⁶ Akşamseddin Hazretleri de benzer bir düşünceyle mana âleminin derinliklerine dalmak, hakikat bilgisine ulaşmak maksadıyla manevî ilimlere (tasavvufa) yönelmişti. Aradığına kavuşmak için Fars, Mâverâünnehir ve Haleb beldelerini dolaşmış, sonunda Hacı Bayrâm-ı Velî'nin manevî terbiyesine girmişti.

Akşamseddin Hazretleri, sıkı bir riyâzet ve mücâhededen sonra şeyhinden kısa zamanda hilâfet almıştı. şeyhi Hacı Bayrâm-ı Velî'nin vefatından sonra onun yerine irşad makamına geçti (833/1429-30). Dönemin devlet ricali ile olan ilişkileri, İstanbul'un fethindeki rolü

⁶⁵ A.Câmî, a.g.e., s. 685.

⁶⁶ Gazâlî, el-Munkiz, s. 55; İbn Kadi şuhbe, Takiyyüddîn Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed ed-Dimaşkî, *Tabakâtu'ş-şâfiyye*, I, (tah. Abdulalim Han), Haydarabad 1979, s. 325 vd.; en-Nedvî, a.g.e., s. 213

vb. faaliyetleri kaynaklarda genişçe anlatılan Akşemseddin Hazretleri, ömrünün sonların doğru Göynük'e yerleşti ve orada da yine bir mescit ve değirmen yaptırdı. Bir yandan çocuklarının, diğer yandan dervişlerinin talim ve terbiyeleriyle meşgul oldu.⁶⁷

Yukarıda tarikat silsilesi ve şeyhleri gösterilmeye çalışılan Akşemseddin Hazretleri, hocası Hacı Bayram-ı Veli'den başlayarak Nizâmiye Medresesi müderrisi Ebû Necîb es-Sühreverdî yoluyla Selçuklular devrinin ünlü sûfisi Ahmed Gazâlî'ye kadar ulaşan bir silsileye sahiptir. Akşemseddin Hazretleri, sadece silsile yoluyla Ebu Necîb es-Sühreverdî'ye bağlı olmayıp, neseb itibarıyla da Sühreverdî ile aynı soydan gelmektedir.

Akşemseddin Hazretleri ile aynı soydan gelen Şehâbeddin Sühreverdî (ö.632/1234) de tasavvuf tarihinde ve Anadolu'da oluşan tasavvuf anlayışında büyük pay sahibidir. Asrın önemli sûfî şeyhlerinden olacak olan Şehâbeddin Sühreverdî (ö.632/1234) on altı yaşlarında Bağdat'a gelerek Nizâmiye Medresesi müderrisi olan amcası Ebu'n-Necîb'in yanında tahsilini tamamladı. Amcası Ebu'n-Necîb es-Sühreverdî'nin (ö. 563/1168) vefatından sonra Basra'da Ebu's-Suûd el-Bağdâdî'nin sohbetlerine katılmış, ondan hırka giymiş, sonra da Bağdat'ta dönerek amcasının Dicle nehri kenarındaki tekkesinde halkı irşad etmiştir.

Halife Nâsır-Lidînilâh döneminde "*Fütüvvet*" teşkilâtının esaslarının belirlenmesi ve organize edilmesi çalışmalarında öncülük eden Şehâbeddin Sühreverdî, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin babası Bahâeddin Veled'in 1220 yılında Bağdat'a gelişinde kalabalık bir halk kitlesiyle onu karşılamaya çıkmış, 1221'de halifeden aldığı menşûru Türkiye Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubad'a götürmüştü. Konya'ya gelen Şehâbeddin Sühreverdî'yi kadılar, şeyhler, sûfiler ve âyandan pek çok insan istikbâle çıkmışlardır. Sultan'la buluşan Sühreverdî, halkın huzurunda halifeden getirdiği hilati sultana giydirmiş ve sultanlığını tebrik etmişti.⁶⁸ Sühreverdî, Necmedîn Dâye ile de görüşerek onu sultanın yanında olmaya ikna etmişti. Necmedîn Dâye de sultanın huzuruna çıkarak "*Mirsâdu'l-İbâd*" adlı eserini ona sunmuştu.⁶⁹

⁶⁷ Orhan F. Köprülü, Mustafa İsmet Uzun, "Akşemseddin", *DİA*, II, 299-302.

⁶⁸ Ahmed Eflâkî, *Menâkıbü'l Ârifîn*, I, (çev. Tahsin Yazıcı), İstanbul 1989, 45; İbni Bîbî, a.g.e., s. 254, 256.

⁶⁹ Mehmet Okuyan, "Necmedîn Dâye", *DİA*, XXXII, s. 496 vd.

Nizâmiye Medresesi'nde şer'î ilimleri tahsil ederek yetişen ve aynı düşüncenin tasavvuf yönünü temsil eden sûfilerden olan Şehâbeddin Sühreverdî yoluyla bu etkinin Anadolu coğrafyasında da tesirli olduğu görülmektedir.

Sonuç

Selçuklular'la birlikte oluşan Sünnî düşünceyi koruma ve gelişmesini temin etme anlayışı sadece medrese uleması tarafından değil, Sünnî anlayışa sahip sûfiler tarafından da devam ettirilmiştir. Bu maksatla Selçuklular, Sünnî düşüncenin güçlenmesi için gerekli tedbirleri almışlardır. Bu anlayış, "Nişabur ekolü" nün temsilcisi olan sûfiler tarafından Kitap ve sünnete bağlı bir tasavvuf anlayışının geliştirilmesiyle devam ettirilmiştir. Selçuklular döneminde es-Serrâc'la başlayan bu düşünce tarzı onun yolunu izleyen el-Kuşeyrî, İmam Gazâlî ve Ahmed Gazâlî çizgisiyle devam etmiştir. Bu âlimler Selçuklular döneminin önemli mutasavvıfları olup, Selçuklu Devleti'nin genel politikası olan Sünnî görüş paralelinde bir tasavvuf anlayışı geliştirmenin yanında fikirleriyle de sonraki dönem mutasavvıflarını etkilemişlerdir.

Bahsedilen geleneğin temsilcisi olarak Ebu'n-Necîb es-Sühreverdî, yetiştirdiği halifesi Sadi eş-Şîrâzî ve ondan yetişen İbrahim Zâhidî, Safiyyüddin Erdebilî, Hamîdüddin Aksarâyî, Hacı Bayram-ı Velî ve Akşemseddin Hazretleri yoluyla Osmanlılara kadar bu anlayışın intikalini sağlamıştır. Bütün bu sûfiler, şer'î ilimlerde yetiştikten sonra tasavvufa, yani manevî ilimlere yönelmişlerdir. Bu şahsiyetlerin hepsi dinde hoca, tarikatta şeyh rolünde olan insanlardır. Bu husus, İmam Gazâlî örneğinde olduğu gibi, yukarıdan beri izah etmeye çalıştığımız Selçuklular döneminde oluşan Kur'an ve sünnete bağlı tasavvuf anlayışının devamı mahiyetindedir. Nitekim gösterilen silsile de bunun ispatı mahiyetindedir.

Bir başka dikkat çeken özellik de Osmanlı dönemindeki sûfilerin hemen hemen hepsinin kendi el emeğiyle geçinen insanlar olduklarıdır. Akşemseddin Hazretleri değirmen işletmiş, Hacı Bayram Bayram-ı Velî ekincilik, Hamîdüddin Aksarâyî fırıncılık yapmıştır. Böylece ilim sahibi olmanın ve mana âleminde yücelmenin çalışmaya engel olmadığını gösterdikleri gibi, halktan değil Hak'tan istediklerini de uygulamalarıyla göstermişlerdi. Bu husus aynı zamanda üretmenin, insanlara faydalı olmanın sadece öğretmek değil, yaşayarak ve yaparak olması gereği

noktasında da önemli bir husustur. Böylece sūfîlik yolunda manevî olarak ilerlerken, dünyayı da ihmal etmemiş, üreterek hem kendilerine hem de insanlara faydalı olmuşlardır.

Kaynakça

Akay, Nimetullah, “Selçuklu Türklerinin İslam Kültürüne Büyük Katkısı: Nizamiye Medreseleri” *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 136, (Nisan 1998), s. 54 vd.

Altıntaş, *Hayrani, Tasavvuf Tarihi*, Ankara 1986.

Arberry, A.J., “Kelâbâzî”, *İA*, VI, s. 537-538.

Ateş, Ahmet, “Kuşeyrî”, *İA*, VI, s. 1035-1038.

Ateş, Süleyman, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri*, İstanbul 1969.

Attâr, Ferîdudîn Muhammed b. Ebî Bekr İbrahim, *Tezkiretü'l-Evliya*, (trc. Süleyman Uludağ), Bursa 1984.

Azamat, Nihat, Alâeddin Erdebilî, *DİA*, XI, s. 279.

Azamat, Nihat, “Hacı Bayrâm-ı Velî”, *DİA*, XIV, s. 442-447.

Bahadıröğlü, Mustafa, “İbrâhim Zâhidî Gîlânî”, *DİA*, XXIX, s. 351-360.

Barthold, W., *İslâm Medeniyeti Tarihi*, (trc. F. Köprülü), Ankara 1977.

Bayraktar, Mehmet, *İslâm Felsefesine Giriş*, Ankara 1988.

Bedevî, Abdulmecid Ebu'l-Futûh, *et-Tarihu's-Siyâsî ve'l-Fikrî*, Cidde 1403/1983.

Câmî, Abdurrahman, *Nefahâtu'l-Üns*, (çev. Lâmi'î Çelebi), İstanbul 1993.

Cebecioğlu, Ethem, *Hacı Bayram Velî*, Ankara 1991.

Cebecioğlu, Ethem, “Abdulkahir Ebu'n-Necib Sühreverdî”, *Sahabeden Günümüze Allah Dostları*, VII, İstanbul 1995, s. 66-69.

Çiçekler, Mustafa, “Sa'dî-i Şîrâzî”, *DİA*, XXXV, s. 405-407.

Eflâkî, Ahmed *Menâkıbü'l-Ârifîn*, I, (çev. Tahsin Yazıcı), İstanbul 1989.

Ekinci, Abdullah, “Selçukluların İslam Dünyasındaki Heteredoks Hareketlerle (İsma'ilî-Karmatî) Mücadelesi”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 163, (Ağustos 2006), s. 209.

Eraydın, Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul 1997.

Eyice, Semavi, “Mescid”, *İA*, VIII, s. 1-118.

Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed, *el-Munkizu min-ad-Dalâl*, (trc. H.Güngör), İstanbul 1990.

Gökbulut, Süleyman, “İbrahim Zâhid Gîlânî Üzerine Bir İnceleme”, *Sûfî Araştırmaları*, 7/13, s.47-64.

Gölpınarlı, Abdülbâki, *Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatler*, Kum 1991.

Günaltay, M. Şemsettin., "Selçuklular Horasan'a İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dini Durumu", *Bellekten*, VII/25, (1943), s. 59-99.

Günaltay, M. Şemsettin., "Anarşist Dervişler Çetesi (Haşşaşın)", *Hurâfetten Hakîkate*, (nşr. A.Gökbel), İstanbul 1997.

Hamiduddin, M., "İlk Sûfiler: Doktrin", (trc. Mustafa Armağan), *İslâm Düşünce Tarihi*, I, İstanbul 1990.

Hasan, Hasan İbrahim, *Tarihu'd-Devleti'l-Fâtımiyye*, Kâhire 1981.

Hızlı, Mefail, Somuncu Baba (815/1412) (Şeyh Ebu Hâmid Hamîdüddin Aksarâyî), *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/2, (1987), s. 263-271.

Hucvirî, Ali b. Osman Cüllâbî, *Keşfu'l-Mahcûb*, (Haz. Süleyman Uludağ), İstanbul 1996.

İbn Bîbî, *el-Evâmiru'l-Alâiyye fi'l-Umûri'l-Alâiyye*, (Çev. M.Öztürk), *Selçuknâme*, Ankara 2014.

el-İbâdî, A. Muhtar, *Fi't-Tarihi'l-Abbâsî ve'l-Fâtımî*, Beyrut (tsz.).

İbn Haldun, Ebû Zeyd Abdurrahman, *Tasavvufun Mahiyeti (Şifâ'u's-Sâil)*, çev. Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul 1977.

İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemseddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Ebnâu Ebnâi'z-Zamân*, I-VIII, (tah. İhsân Abbâs), Beyrut 1397/1977.

İbn Kadi Şuhbe, Takiyyüddîn Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed ed-Dimaşkî, *Tabakâtu'ş-Şâfiyye*, I, (tah. Abdulalim Han), Haydarabad 1979.

İbn Kesir, İsmail b. Ömer İmâduddîn Ebu'l-Fidâ, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, Kâhire 1413/1992.

İbnu'd-Dimyâtî, Ahmed b. Aybek b. Abdullah el-Hüseynî, *el-Müstefâdu min Zeyli Tarihi Bağdâd*, XIX, (tah. K. Ebû Ferah), Beyrut (tsz.).

İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *el-Muntazam fi Tarihi'l-Umemi ve'l-Mülûk*, XVI, (tah. Muhammed A. el-Atâ- Mustafa A. Atâ), Beyrut 1412/ 1992.

İbnu'l-Esîr, İmâduddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Ebî Bekr eş-Şeybânî, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, Beyrut 1402/1982.

İbnu'l-İmâd, Şehâbuddin Ebu'l-Feth el-Hanbelî ed-Dimaşkî, *Şezerâtu'z-Zeheb fi Ahbâri men Zeheb*, III, (tah. A. el-Arnaût- M. el-Arnaût), Beyrut 1410/1989.

İbnu'l-Mulakkin, Sirâcuddîn Ebû Hafs Ömer b. Ali, *Tabakâtu'l-Evliyâ*, (tah. Nureddîn Şerîbe), Beyrut 1406/1986.

İbnu's-Salâh, Takiyyüddîn Ebû Amr Osman b. Abdurrahmân eş-Şehrezûrî, *Tabakâtu'l-Fukahâi'ş-Şâfiyye*, I, (tah. Muhyiddîn Ali Necîb), Beyrut 1413/1992.

Kara, Mustafa, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, İstanbul 1995.

Kara, Mustafa, *Din Hayat Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*, İstanbul 1977.

Kızılar, Hamdi, “Osmanlılarda İlk Yerel Manevî Oluşum: Hacı Bayram Velî ve Bayramiyye Ekolünün Anadolu’ya Etkisi”, *OTAM*, 32 (2012), s.67-80.

Köprülü, Orhan F., Uzun, Mustafa İsmet, “Akşemseddin”, *DİA*, II, 299-302.

Köprülü, F., *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara 1976.

el-Kuşeyrî, Abdulkerim b. Havâzin b. Abdulmelik, *Kuşeyrî Risalesi*, (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1978.

el-Makrızî, Takiyyüddîn Ebu’l-Abbâs Ahmed, *Kitâbu’l-Mevâizi ve’l-İtibâr bi Zikri’l-Hitâti ve’l-Âsâr*, II, Beyrut, (tsz.).

Mantran, Robert, *İslâm’ın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar)*, (trc. İ.Kayaoğlu), Ankara 198.

Maruf, Naci, *Tarihu Ulemâi’l-Mustansırıyye*, II, Kahire (tsz.).

Massignon, Louis, “Tasavvuf”, *İA*, XII/1, s. 26-31.

Mez, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, (trc. Salih Şaban), İstanbul 2000.

en-Nedvî, Ebu’l-Hasan, *İslâm’de Fikir ve Davet Önderleri*, (trc. Yusuf Yılmaz), İstanbul 1987

Ocak, Ahmet, *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)*, İstanbul 2022.

Ocak, Ahmet, *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleri*, İstanbul, 2017.

Ocak, Ahmet, *Tarihî Hakikatler Selçuklular Dönemi*, Konya 2023.

Ocak, Ahmet, “Nizamiye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda Eğitim” *Türkler*, V, Ankara 2002.

Ocak, Ahmet, “Selçuklu Dönemi Sûfiyye-Devlet İlişkileri”, *Orta Çağ’da Din ve Devlet Doğu-Batı Ekseninde*, İstanbul 2018.

Okuyan, Mehmet, “Necmeddîn Dâye”, *DİA*, XXXII, s. 496-497.

Öngören, Reşat, “Tasavvuf”, *DİA*, XC, s. 119 vd.

Öngören, Reşat, “Safiyüddin-i Erdebilî”, *DİA*, XXXV, 476-478.

es-Sarfînî, Takiyyüddîn Ebû İshak İbrahim b. Muhammed, *el-Muntehab min Kitâbi’s-Siyâk li Tarîhi Neysâbü’r*, (tah. Halid Haydar), Beyrut 1414/1993.

es-Semânî, Ebû Sad Abdulkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî, *Kitâbu’l-Ensâb*, IV, (tah. A. Ömer el-Bârûdî), Beyrut 1407/1988.

es-Subkî, Tâcuddîn Ebû Nasr Abdulvahhâb b. Ali b. Abdulkâfî, *Tabakâtu’s-Şâfiyyeti’l-Kübrâ*, V, (tah. A.M.el-Hulv- M.M. et-Tenâhî), Mısır 1964-1976.

Sunar, Cavit, *Tasavvuf Tarihi*, Ankara 1975.

Sunar, Cavit, *Mistizmin Ana Hatları*, Ankara 1966.

Es-Sülemî, Ebû Abdurrahmân Muhammed b. el-Hüseyn, *Tabakâtu’s-Sûfiyye*, (tah. Nureddîn Şeribe), Haleb 1976.

Sümer, Faruk, Oğuzlar, İstanbul 1992.

Şahin, Haşim, “Somuncu Baba”, *DİA*, XXXVII, s. 377-378.

Şahin, Haşim, “Şücâüddin Velî”, *DİA*, XXXIX, s.247.

eş-Şâmî, Salih Ahmed, *el-İmâmü’l-Gazâlî*, Dimaşk 1413/1993.

- Şeyh, M. Said, "Gazâlî", *İslâm Düşünce Tarihi, II*, İstanbul 1990, s. 203-240.
- Tânevî, Eşref Ali, *Hadislerle Tasavvuf*, (trc. Zaferullah Dâvudî- Ahmet Yıldırım), İstanbul 1995.
- Tantavî, Ali, *Ricâ'lun mine't-Tarih*, Cidde 1411/1990.
- Uludağ, Süleyman, *İslâm Düşüncesinin Yapısı Selef, Kelâm, Tasavvuf, Felsefe*, İstanbul 1979.
- Uludağ, Süleyman, "Gazzâlî", *DîA, XIII*, s. 515-518.
- Uludağ, Süleyman, "Aynu'l-Kudat Hemedânî", *SGAD, VII*, İstanbul 1995, s. 44-49.
- Uludağ, Süleyman, "Kuşeyrî", *SGAD, VII*, İstanbul 1995, s. 15-18.
- Ülken, Hilmi Ziya, *İslâm Felsefesi*, Ankara (tsz.), s. 239.
- Vollers, K., "Ezher", *İA, IV*, s. 433-442.
- el-Yâfiî, Ebû Muhammed Abdullah b. Esad, *Mirâtu'l-Cenân ve İbretu'l-Yekzân, III*, Kâhire 1993.
- Yılmaz, H. Kâmil, "Ebû Ali Farmadî", *Sahabeden Günümüze Allah Dostları, VII*, İstanbul 1995, s. 27-30.
- Yurdaydın, H. G., "Türkiye'nin Dini Tarihine Umumi Bir Bakış", *AÜİFD, IX*, (1961), s.109-120.
- Zehebî, Ebû Abdullah, Şemseddîn, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ XVIII*, (tah. Şuayb el-Arnaût- M.Nuaym el-Arkasûsî), Beyrut 1416/ 1996.
- Zehebî, Ebû Abdullah, Şemseddîn, *el-İber fî Haberi men Ğaber, II*, (tah. M.S. Zağlûn), Beyrut 1405/1985.
- ez-Zuhaylî, Muhammed, *el-İmâmu'l-Cüveynî, Dimaşk*, 1412/ 1992.

Extended Abstract

The emergence of can be traced back to the time of the Prophet. The verses and hadiths in the Qur'an and hadiths that recommend asceticism, taqwa and good morals were the source of Sufism. Firstly, the 'Age of Asceticism', represented by figures such as Hasan al-Basrî (d. 110/728) and Râbia al-Adeviyye (d. 185/801), and then the 'Sufism' period, represented by figures such as Bâ Yazîd-ı Bistamî (d. 234/848) and Junaid-i Baghdâdî (d. 297/909). This was followed by the period of 'tariqa', which established special rules according to the habits and conditions of the disciples. From the beginning of the 8th century, along with the Islamisation movement in Khorasan and Mâverâünhr, Sufi movements began to appear in the region. Sufis such as Abû Bakr al-Kalâbâzî (d. 380/990) and Abû Nasr al-Sarrâj (d. 378/988) wrote works against some heretical people and showed the suitability of Sufism for Islam. Later, the Sufi movement was represented by two main streams, the 'Balkh School' and the 'Baghdad School'.

When the Seljuqs appeared on the stage of history, they not only assumed the political leadership of the Sunni Islamic world, but also played a protective role against all intellectual, military and political attacks against Islam. While the sultans took the necessary military measures to protect the state and the people from deviant ideas such as Shi'ism and Râfizism, the leading scholars of the time helped them with the works they wrote and the students they educated. In other words, politicians and scholars were united in the same cause. This understanding, which was also supported by the Sufis of the time, achieved great success against Shi'ism and Râfizism.

The Seljuqs not only opened the Nizamiyya madrasahs to protect the Sunni Islamic creed they represented and put it at the service of science, but they also supported the Sufi movements that developed in accordance with the Qur'an and Sunnah and aimed to create a human model free from evil. With the Seljuqs, this view, previously known as the 'Balkh school', moved to Nishapur. This view, formed during the Seljuq period by scholars associated with the madrasa and sharia sciences on the one hand, and the dervish lodge and spiritual sciences on the other, has an important place in history as the 'Nishapur School'. This Sunni Sufi movement, which began and developed with the Seljuqs, left its mark on this period and influenced subsequent periods. For this reason, the understanding of Sufism and the Sufis who grew up in the Ottoman period were a continuation of the Seljuk period. The greatest task in these matters fell to the 'Nizamiye Madrasahs' opened by the Seljuks. The Seljuks ensured the success of the struggle in this field by opening madrasahs to support Sunni thought and the Sufi movement in the same direction on the one hand, and by supporting scholars and Sufis on the other. Abu Abd al-Rahman

al-Sulamī (d. 1021), one of the scholars of this period, is important in this sense. Abdulkarim al-Qushayrī (d. 1072), who followed the path opened by him, did an important work in combining sharia and tariqa with his work 'al-Risāla' and the students he trained. Abū 'Ali al-Fāradī, one of al-Qushayrī's students, trained al-Ghazālī (d. 505/1111), an important figure after him, and acted as a bridge between al-Qushayrī and al-Ghazālī (d. 505/1111). Al-Ghazālī revived the Sunni Islamic faith, eliminated the differences between the sharī'ahists representing the madrasah and the ta-rikatists representing the tekke, and ensured the reconciliation of sharī'ah and tariqa (madrasah-tekke). One of the most important representatives of this path was Ahmad al-Ghazālī (d. 1126), the brother of Imam al-Ghazālī, who represented on the one hand the Sunni religious understanding of the Nizāmiyya madrasahs and on the other hand the Sufi understanding formed in accordance with the sharī'ah orders.

Abu'n-Najib al-Suhrawardī (d. 1167), one of the professors at the Nizāmiye Madrasah in Baghdad and a student of Ahmad al-Ghazālī, is one of the Sufis who carried this understanding into the Ottoman Empire. Abu'n-Najib al-Suhrawardī, after coming to Baghdad and studying Sharia sciences at the Nizāmiye Madrasah, entered the spiritual training of Ahmad al-Ghazālī and progressed in this field. The understanding passed on from Ahmad al-Ghazālī to Abu'n-Najib al-Suhrawardī was continued by one of his successors, al-Sadī al-Shirāzī (d. 691/1292). Sadī al-Shirāzī studied at the Nizāmiyah Madrasah and then returned to Shiraz where he worked in the field of Sufism. Ibrâhim Zâhidî Gîlânî, the founder of the 'Zâhidiyya' sect, was one of those who learnt from him.

Safiyüddîn-i Erdebîlî (d. 735 /1334), one of Ibrahim Zâhid's successors and the Pîr of the Safaviyya Order, is an important figure who continued his path. He learnt science from the scholars of the time and progressed on the path of Sufism. Sheikh Safiyuddin travelled with his disciples to regions such as Dashtikipchak and Crimea and tried to guide the people, and he had thousands of disciples from many cities in Azerbaijan, Khorasan, Bukhara, Turkmenistan, Turkmenistan, Anatolia and Rumelia.

Hamîd al-Dîn Aksarâyî was the person who carried this movement, which began in the Seljuk period, into the Ottoman period. One of the lodges associated with Ardabil was established in Anatolia by Hamîd al-Dîn Aksarâyî. Hamîd al-Dîn Aksarâyî received his first Sufi education from his father Shaykh Shams al-Dîn Mūsā, then travelled to Damascus to learn the spiritual sciences, and then went to the city of Hoy to Alaed al-Dîn Ardabilî (d. 832/1429), the grandson of Safiy al-Dîn Ardabilî (d. 832/1429), the Pîr of the Safaviyya sect. After completing his spiritual education at the Ardabil Tekke and living in seclusion for a time, he returned to Anatolia on the orders of his sheikh, settled

in Bursa, and for a long time preferred to hide from public view. He lived by his own labour and was nicknamed 'Etmekçi Koca' or 'Somuncu Baba' because he sold the bread he baked by going from street to street. Among the disciples raised by Somuncu Baba, Molla Fenârî (d. 834/1430), the first SheikhuIslâ of the Ottomans, and Hacı Bayrâm-ı Velî (d. 833/1430) are the most important figures who continued his ideas in Anatolia.

The follower of this understanding of Sufism was Hacı Bayrâm-ı Velî, the Pîr of the Bayramiyya sect. Hacı Bayrâm-ı Velî was born in Ankara during the reign of Orhan Gazi and began to work as a muderris in Ankara after studying rational and sharia sciences according to the understanding of the time. At the invitation of Somuncu Baba, he turned to Sufism and was initiated by him, reaching the highest degrees of perfection. Thus the line of the Tariqa reached through Ahmad al-Ghazâlî and Abu'n-Najib al-Suhrawardî to Hacı Bayrâm-ı Velî through Somuncu Baba.

Translated with DeepL.com (free version)Haji Bayrâm-ı Velî, who returned to Ankara during the Fetret period (1402-1413), when there was a vacuum of political authority in Anatolia and the people were in great distress, saw the increase in religious, moral and social deterioration in addition to the political turmoil in Anatolia, which led him to seek remedies to correct them. For this purpose, he went among the people and wanted to stop this degeneration in society with the unifying and educating aspect of Sufism and to reform the people by adorning them with moral values. Hacı Bayrâm-ı Velî left his mark on the Anatolian Sufism of the Murad II period with his caliphs such as Akşemseddin, Yazıcıoğlu Muhammed and Yazıcıoğlu Ahmed Bîcan. On the one hand, he educated the people spiritually, and on the other hand, he trained the ordinary people he took with him in agriculture and other professions so that they could contribute to social life. In this way, he not only uplifted and ennobled the people spiritually, but also ensured the socio-economic development of Anatolia by directing them towards production. One of the greatest achievements of Hacı Bayrâm-ı Velî was the importance he attached to the Turkish language in order to ensure national unity in Anatolia. Although as a scholar he knew Arabic and Persian, he wrote his works in Turkish. Ahmed Bîcân, one of his successors, wrote 'Envârul-âşîkîn' and Yazıcıoğlu Muhammed, another of his successors, wrote 'Muhammediyye' in Turkish and served to establish national unity. The greatest heir of Hacı Bayrâm-ı Velî is Akşemseddin Hazretleri. His Holiness Akşemseddin was the son of Sheikh Hamza, one of the grandsons of the famous Sheikh Shahâbeddin Suhrawardî (d. 632/1234).

After studying the Sharî'ah sciences, he began to search for a Murshid and was eventually initiated by Hacı Bayrâm-ı Velî. After a strict spiritual education,

Akşemseddin Hazretleri received a caliphate from his sheikh in a short time. After the death of his sheikh, Hacı Bayrâm-ı Velî, he succeeded him as irshad. Akşemseddin Hazretleri, whose role in the conquest of Istanbul is widely described in the sources, settled in Göynük towards the end of his life and built a masjid and a mill there. He devoted himself to the education of his children and his dervishes.

This way of thinking, which began with al-Sarraj in the Seljuk period, continued with al-Kushayrî, Imam al-Ghazâlî, Ahmad al-Ghazâlî and reached Hamîdüddin Aksarâyî, Hacı Bayrâm-ı Velî and Akşemseddin Hazretler through Abu'n-Najîb al-Suhrawardî. All these figures were teachers of religion and sheikhs in the tariqa. Another striking feature is that almost all the Sufis of the Ottoman period were people who earned their living through their own labour. Akşemseddin Hazretleri ran a mill, Hacı Bayrâm-ı Velî worked in agriculture, and Hamîdüddin Aksarâyî was a baker. Not only did they show that their knowledge and elevation in the spiritual realm did not prevent them from working, but their practices also demonstrated that they looked to Hak, not to the people.